

ריבית - איסורים או ממונות?

עומר אליתים

מבוא

התורה מצווה שאדם לא ילווה לחבירו כסף בתנאי שיחזיר לו בתוספת ריבית. הטעם לכך שאסור להלוות בריבית הוא מפני שהתורה רוצה שאדם יעזור לחבירו ולא יחליש אותו כלכלית. במאמר זה ברצוני לדון בשאלה: מה היסוד ההלכתי שממנו נובע איסור ריבית?

יש מקום לשתי הבנות:

1. איסור ריבית הוא איסור הקיים בין אדם למקום (להלן: 'דין איסורים') כאיסור חלב ובשר בחלב והוא חידוש שהתחדש במתן תורה ומסויג למעשה רק לעניין הלוואה.

2. איסור ריבית נובע מדיני בין אדם לחברו בגלל איסורי הממון (להלן: 'דין ממוני') שבו והוי אביזרייהו דגזל.

הנפק"מ לשאלה זו יוצאת בעניין 'חברה בע"מ' (ערבון מוגבל): לדעת חלק מהפוסקים חברה בעירבון מוגבל אינה חייבת במצוות. אם נאמר שאיסור ריבית נובע מדיני איסורים ממילא יהיה מותר לחברה בע"מ להלוות בריבית (ללא היתר עיסקה), אך אם נאמר שזה דין ממוני הרי שתהיה אסורה בהלוואה בריבית.¹

1 אין בכוונת מאמר זה לדון בדיני חברה בע"מ למעשה, איזכורה בא רק לצורך המחשת השאלה.

מיקום איסור ריבית ברמב"ם ובטור

מורגל בפי העולם לומר דריבית היא דין איסורים, משום שהלכות ריבית ממוקמות בטור בחלק יו"ד, בסמוך להלכות ע"ז, נדה וכו' בו מבוארים דיני האיסורים. מסמיכות זו היה נראה לומר שהטור מיקם את דיני ריבית דווקא ביו"ד מאחר שסבר שהוא 'איסור' לשמיים.

אומנם, המעיין בטור בסימנים קנ"ח-קנ"ט יראה שהטור הגיע לדיני ריבית בדרך אגב: הטור דן שם בהבדלים בין ישראל לגוים. אחד ההבדלים ביחס בין ישראל לגוים הוא שלגוי מותר להלוות בריבית. מאחר שהטור הזכיר הבדל זה הוסיף וכתב: (בסימן קנ"ט): "ריבית הואיל ואתא לידן נימא ביה מילתא". ביארו שם הפרישה והב"ח שהטור התנצל על זה שהביא דינים אלו פה מכיוון שהיה לו לכתובם בחלק חו"מ, העוסק בדיני ממונות. זו בהקבלה לדרכו של רבי שקבע את מיקום המשניות העוסקות בדיני ריבית במסכת בבא מציעא, העוסקת בדיני ממונות, ולדרכו של הרמב"ם שכתבם בספר משפטים, בהלכות הלוואה.

אומנם, אין זו ראייה גמורה לכך שהטור אינו סובר שדין זה נובע מדיני איסורים, שהרי מצינו בכמה מקומות שהטור נוגע, בדרך אגב, בדינים מסוימים ואינו מפרט את פרטי הלכותיהם באותו מקום אלא אומר שדינים אלו יתבארו במקום אחר. אך כאן הטור פסק מסדר ההלכות לנושא שולי' לכמעט עשרים סימנים ארוכים בפרטו את דיני ריבית.

שאלה זו נכונה גם בדברי הרמב"ם: גם הראייה שהרמב"ם סובר שדין זה נובע מדיני ממונות מכך שמיקם את הלכות ריבית בספר משפטים, בהלכות מלווה ולוה, אינה ראייה גמורה שכן הרמב"ם

עצמו (בהלכות מלווה ולווה) פרט את כל פרטי הדינים בהלוואה, וכך גם בכל מקום ברמב"ם: שכשהרמב"ם עוסק בנושא מסויים, הוא מקיף את כל ההלכות הנוגעות בו. חלק מההלכות הנוגעות בהלוואות הן איסורי ריבית וממילא אין מכאן ראייה. (באחד משיעוריו של הגר"א וייס שליט"א הוא הזכיר שבעלי התוספות עצמם הסתפקו בשאלה זו בב"מ דף ע' ע"ב בשואלם האם לגוי יש איסור ריבית לגוי אחר).

יסוד חיוב הריבית

כהקדמה לדין הנ"ל: האם ריבית מוגדרת איסורים או ממונות, יש לדון בשאלה הרעיונית: נניח שהתורה לא הייתה אוסרת להלוות בריבית האם, להנחה זו, היה יסוד לחייב את הלווה לשלם את הריבית?

הגמרא במסכת קידושין (ו:): דנה לגבי קידושין בחוב:

אמר אביי: המקדש במלווה אינה מקודשת, בהנאת מלווה מקודשת ואסור לעשות כן מפני הערמת ריבית, האי הנאת מלווה היכי דמי? אילימא דאזקפה דאמר לה ארבעה בחמישה האי ריבית מעלייתא היא! ועוד היינו מלווה! לא צריכא דארווח לה זימנא.

וכתב הריטב"א (שם):

פירוש: לישנא בעלמא קא מקשי ליה: היכי קרי ליה 'הערמת רבית' אבל ודאי אפילו גמורה אם כבר פרעתו לו וחזר וקדשה בו - מקודשת דמעוה דרביתא שפרעם ליה למלוה קננהו לגמרי וממון גמור הם לו אלא שיש עליו חובה להחזירו ובית דין מוציאין ממנו ואם מת אין בניו חייבין להחזיר אלא בדבר מסויים מפני כבוד

אביהם. לא עוד אלא דאפי' בחזרה לא מיתקין לאויה כדמתקן לאו דגזל בהשבון וכדפירש בפרק איזהו נשך פירוש מרווח: 'ועוד היינו מלוה', כלומר: כיון דאכתי לא פרעתיה וחוב הוא אצלה הרי הוא מקדש במלוה דאמאי עדיף זוזא דרבית מזוזי דקרון.

נראה מדברי הריטב"א שסובר שריבית היא חוב גמור שחייב הלווה למלווה, ואם הלווה ישלם את חובו למלווה הרי שהמלווה יקנהו. החידוש שהתורה חידשה הוא שאסור לגבות חוב שכזה. כלומר: מבחינה משפטית 'ריבית', גם לאחר מתן תורה, נשארה חוב ממוני אלא שהתורה חידשה שיש לאסור את **גביית חוב** הריבית. כך הבינו רוב האחרונים דברי הריטב"א הנ"ל (עיין אבני מילואים יו"ד כ"ח ס"ק כ"ב ובאבנ"ז יו"ד קל"ח ס"ק ג'. בהמשך המאמר נוסף לעסוק בשיטת הריטב"א בגדר איסור ריבית).

קושי מסברא

מסברא הסברו של הריטב"א קשה מאוד להבנה שכן אם התורה אסרה על המלווה לחייב את המלווה בהחזרת הממון בתוספת ריבית עוד משעת ההלוואה, ובכלל זה אסרה גם את גביית החוב, איך ניתן לומר שע"פ דין תורה עדיין החוב קיים אלא שאסור לגבותו? במילים אחרות: איך תיתכן, ע"פ ד"ת, מציאות של חוב שאסור שיגיע לידי גבייה, הרי התורה אוסרת את מציאות חוב הריבית!?

מכח קושי זה דחק החזו"א (יו"ד סימן ע') בדברי הריטב"א ובלשונו וכתב דאי אפשר לומר (כסברת שאר האחרונים) דהוי חוב שהתורה אסרה לגבות אלא צריך לומר שהתורה הפקיעה מעיקרא את חוב זה:

ולכאורה משמע מדבריו ז"ל דאם קידש בזוז של ריבית הוי קידושין: אי מקדש במלוה מקודשת, אבל אי אפשר לומר כן, דודאי אין הריבית חשיב חוב דרחמנא אפקריה ואין הלואה חייב כלום ואין חוב דבר בעין שיקנה המלווה אלא אם הלואה חייב לו קונה שיעבוד חוב אבל אם התורה פטרנו ללווה אין כאן חוב, והמקדש במלווה לאחר שביעית אינה מקודשת...

... ונוח לך לדחוק בדברי הריטב"א כדי להעמיד העניין בתיקון וגם עיקר דברי הריטב"א מורין כן... ומה שכתב אינו אלא לאחר שכבר קנה הריבית במשיכה.

אם כן, החזון איש מסביר שאחרי שהתורה אסרה את "החוב" בריבית ואסרה לגבות אותו, שוב אי אפשר עוד לקרוא לו 'חוב' והרי הוא הפקר. כשם שהתורה חידשה ששנת השמיטה מפקיעה את כל החובות ולכן המקדש אשה בתמורה לחוב של הלואה, לאחר שהשמיטה השמיטתו, אין קידושיו קידושין; כמו כן המקדש בחוב של ריבית שהתורה אמרה שאסור לגבותו, אחר שאינו חשוב חוב, אינה מקודשת.² כל מה שהזכיר הריטב"א שניתן לקדש בכסף שניתן מריבית מדבר במקרה שהמקדש קנה את הכסף אחר נתינתו במשיכה.

2 ובאבני נזר כתב להוכיח דברי הריטב"א אינם להלכה ושא"א לומר שהריטב"א סובר שריבית הוא חוב, והוכיח שהריטב"א סובר שאיסורי הנאה אינם שלו, וריבית הוא איסור הנאה למלווה שאסור לו לגבותו ונעשה הפקר ושוב אין הלואה חייב כלום, עיין שם (אבני נזר יו"ד ברית אחים קס"ו, ס"ק ט"ו)

הסבר מחודש בגדר חוב שהתורה ציוותה לגבות וקושיה עליו

גם אם נלך לפי הבנת רוב האחרונים המסבירים בדברי הריטב"א שההלואה מוגדרת כחוב אלא שהתורה אסרה לגבותו, יש לבאר את טעמם ולומר שעקרונית, מסברא, הגיוני וסביר לחייב את הלווה לתת ריבית בעד ההלואה, שהרי המלווה נותן לו את כספו ומבקש תמורה עבור השימוש הזמני: "השכירות בכספו". כשם שבשכירות חפצים וקרקעות אדם משכיר את חפציו ומוותר על קניינו בעד תמורה כספית, כך גם מתרחש בהשכרתו את כספו אלא שהתורה אסרה לעשות כן.

אומנם, החתם סופר (בתשובה ו, כו) חלק בנחרצות על היסוד שכתבנו:

אבל לשלם לו יותר, מהיכי תיתי? ודוחק לומר זה"ל כמשכיר כליו ונוטל שכר פעולת כליו ובזה שפיר משתעבד במשיכת הכלים וה"נ משתעבד במשיכת המעות לשלם לו שכר פעולת מעותיו זאת אומרת: התם הכלי חוזר בעין לבעליו ונוטל שכר פחתא אבל הכא מלוה להוצאה ניתנה והני זוזי אזלי לעלמא ומשלם לו אחרים תחתיהן טבין ותקילין א"כ במאי יתחייב?!

החתם סופר מסביר שכל היסוד לחייב את השוכר בתשלום על שכירת מטלטלין או קרקעות נובע מפאת פחת הכלים בעת שימושם ע"י השוכר, אבל כאן (בהלואה) המלווה נתן לו כסף והלווה התחייב לו שיחזיר את סכום וערך המעות, מאחר שאין שום צד של פחת במעות ואין דין 'שכירות' במעות. ממילא עולה שאפילו אם התורה לא הייתה אוסרת להלוות בריבית, מסברא לא היה שום יסוד לחייב את הלווה בריבית. לפ"ז אפשר לומר

שלחת"ס אם המלווה לקח הריבית הוי כעין גזל ויסוד דין ריבית נובע מחוב ממוני.

אומנם דברי החת"ס קצת קשים להבנה שכן יש לשאול: וכי כל זכותו של האדם לדרוש תמורה עבור השכרת רכושו - 'ביטול קנינו' נובעת אך ורק מכך שהכלי נפחת?³ וכי אין לאדם זכות לדרוש תשלום עבור ביטול קנינו?

במאמר זה ברצוני לסקור את שיטות הראשונים והאחרונים ולהוכיח שנחלקו בגדר יסוד ריבית הראשונים והאחרונים.

נתמקד בשלוש סוגיות:

א. מחילה בריבית

ב. ריבית יוצאה בדיונים

ג. ספק ריבית

האם מחילה מועילה בריבית?

סוגיית הגמ'

הגמרא בבבא מציעא (דף סא.) דנה בשאלת רבא: מדוע דייקה התורה וכתבה לאו נפרד לגזל, לאונאה ולריבית, הרי בכלם עולה יסוד אחד והוא שאסור לאדם לחסר אדם אחר ממוון? מדוע

3 ועיין ברכת שמואל (קידושין שם) במש"כ שם.

התורה לא כתבה שיש איסור לאו על אחד משלושת האיסורים והיינו לומדים שיש לאסור גם את שני האיסורים הנותרים?

הגמרא מסבירה שלא ניתן ללמוד את כולם מכך שהתורה הייתה כותבת רק איסור אחד ואפילו לא מציינה שני איסורים. זאת מאחר שלגזל, אונאה וריבית יש מאפיינים מיוחדים שלא היו יכולים ללמוד זה מזה. הגמ' מציינת שאחד המאפיינים הייחודיים לאיסור ריבית הוא: "מה להנך שלא מדעת תאמר בריבית דמדעתיה", כלומר: היחודיות לאיסור חסרון הממון ללוה שמחדש דין ריבית הוא שהוא אסור אפילו מדעתו והסכמתו של הלוה שהוא זה שממנו נחסר הממון. אם כן, אין דמיון מוחלט בין גזל, אונאה וריבית. אך מ"מ אי הדמיון אינו מוחלט כל כך ומסתבר שיסוד דין ריבית נובע מאותו יסוד של גזל ואונאה – דין ממוני.⁴

אומנם, נראה מדברי גמרא זה שמחילה של הלוה לא תתיר להלוות לו בריבית. ואכן כך דייק הריטב"א. יש לציין שדיוק זה נכון רק לעניין המחילה בעת ההלוואה או לפני פירעונה (כך מובן הן מלשון הגמ' והן מסברא).

בפרשנות זו נחלקו רבותינו הראשונים:

4 אמנם, עיין בתוספות רא"ש שם שכתב דבאמת ריבית אינו דומה כלל לגזל ואונאה.

שיטת הגאונים והריטב"א

הרמב"ם (מו"ל ד, יג) מביא את דעת הגאונים:

הורו מקצת הגאונים שהלוה שמחל למלוה בריבית שלקח ממנו או שעתיד ליקח אע"פ שקנו מידו שמחל או נתן מתנה אינו מועיל כלום, שכל רבית שבעולם מחילה היא אבל התורה לא מחלה ואסרה מחילה זו, ולפיכך אין המחילה מועלת בריבית אפילו בריבית של דבריהם.

וביאר דעתם הריטב"א (ד"ה מה להנך) וז"ל:

וטעם הדברים אומר מורי דתביעת ריבית לא היא כשאר תביעות כגזל ואונאה וכיוצ"ב דאית ליה על חבירה שיעבוד ממון, אלא חיוב הוא שחייב הכתוב להחזיר איסור שבלע... אלא זהתם איכא דין ממון לחבירו ומהניא מחילה אבל הכא לשמיים הוא חייב וכיון שכן לא תועיל לו מחילת חבירו.

נראה לבאר קצת, דלפי דברי הריטב"א חיוב החזרת הריבית אינו תלוי כלל ב"חסי מלוה ולוה", והחיוב להחזיר אינו מצד שיש ללוה זכות או חוב בממונו של המלווה, אלא מצווה בלבד רק על המלווה ודינה כשאר איסורים ומצוות כחלב צדקה ובב"ח, והדבר כלל לא תלוי בלוה.

(וב"ה אחר זמן ראיתי שביאר כן הגר"ש שקאפ בשערי יושר שער ה' פר ב' ד"ה ומעתה, בענייני שיעבוד חוב בין ריבית לשאר חובות) וכ"נ מדברי האבני נזר (יו"ד קונטרס ברית אחים סימן קמ"ו אות ה').

שיטת הרמב"ם

הרמב"ם (שם ד, יג) הביא דברי הגאונים וכתב לחלוק עליהם, וז"ל:

יראה לי שאין הוראה זו נכונה אלא מאחר שאומרים למלוה החזר לו וידע הלוה שדבר אסור עשה ושיש לו ליטול ממנו אם רצה למחול מוחל כדרך שמוחל הגזל. ובפירוש אמרו חכמים שהגזלנין ומלוי בריבית שהחזירו אין מקבלין מהן, מכלל שהמחילה להם מועלת.⁵

והנה לסברת הרמב"ם יש לשאול: האם כוונת דבריו היא שמועילה מחילה בריבית וזהו רק לעניין הפקעת החוב הממוני אך האיסור והמצווה להשיב יישארו, או שמא המחילה מועילה גם לתיקון האיסור?

ולכאורה מפשט לשון הרמב"ם נראה דהמחילה מועילה לגמרי, הן לאיסור והן לחוב הממוני שהשווה מחילת הריבית למחילת הגזל ומשמע לכל מילי.

ובאמת גם בדבר זה בסברת הרמב"ם נחלקו רבותינו:

5 והנה על ראיית הרמב"ם יש לשאול: הרי בכוחם של חכמים להפקיע ממון לטובת תקנת השבים, וכן גם אם יש מצווה להחזיר הגזל הרי בכוחם של חכמים לומר "שב ואל תעשה", וביישוב קושיא זו דנו הכנה"ג (י"ד ק"ס), האבנ"ז והחקרי לב, וגם יש לדון בשיטת הרמב"ם האם יש מצווה להחזיר הריבית או שהיא מדין השבת גזילה ובהמשך נדון בזה בס"ד.

הסבר המאירי ברמב"ם

המאירי (ב"מ סא.) כתב בסברת הרמב"ם דהמחילה מועילה גם להפקיע האיסור (וכן מבואר בדברי שו"ע הרב בעל התניא), ובטור ובב"י (יו"ד, קס, ה) הובאו דברי הרמב"ם על מחילה, וכתב עליהם הפרישה (ס"ק ח) דהמחילה מועילה הוא רק לעניין דאין מוציאין את הריבית בבי"ד אבל לעניין איסור לא הועילה המחילה (ותמהו עליו האחרונים ועיין בכנה"ג שם).

יש להעיר כי משיטת הרמב"ם כאן נראה שהוא מתייחס לריבית כדין מצווה ממונית: כגזל, אונאה ואבידה ולא כאיסור כחלב ובשר בחלב. (ועיין באבני נזר סימן קמו בביאור דברי הרמב"ם).

שיטת המאירי

כתב המאירי (ד"ה מה שכתבנו באונאה) דמלשון הגמרא (סא.) גבי אונאה "דשאני אונאה דלא ידע דמחיל", משמע דכשהוא מוחל מדעת בריבית ובגזל המחילה מועילה, אך כתב: "יראה לי מ"מ שאין המחילה מועלת אלא לעניין הדין שאין יוצאה בדינין אבל לעניין איסור לא נפקע במחילה". אם כן, נראה מדברי המאירי שסובר שבדיני ריבית ישנם שני צדדים – צד איסורי וצד ממוני.

פסיקת השו"ע

השו"ע פסק (קס, ה) כשיטת הרמב"ם דבריבית מהני מחילה לאחר פירעון. ולעניין תיקון הלאו נראה מדברי שו"ע הרב שמחילה מועילה לתקן הלאו.

ריבית יוצאה בדיינים

בגמרא (סא:): ישנה מחלוקת בין רבי אלעזר לרבי יוחנן – האם ריבית קצוצה יוצאה בדיינים, כלומר: במקרה שהלווה החזיר את ההלוואה עם הריבית, שהתחייב לשלם בעבורה, האם בי"ד מוציאים אותה מן המלווה ומחזירים ללווה? רבי אלעזר סובר דיוצאה בדיינים ורבי יוחנן סובר דאינה יוצאה בדיינים.

טעמו של רבי אלעזר בא מדרשת הפסוק: "וחי אחיך עמך" הנאמר גבי הלוואה וריבית, בו הוא דורש: החזר לו כדי שיחיה עמך, בסוף המו"מ של הגמ', הגמרא מסכמת ואומרת שהלכה כרבי אלעזר.

והנה בהא דריבית קצוצה יוצאה בדיינים יש לשאול: האם הכוונה היא שבי"ד כופין אותו לקיים מצוות עשה של "וחי אחיך עמך" כשם שכופין אותו בשאר מצוות עשה, או שמא הכוונה היא דיורדין לנכסיו, וא"כ האם זה משום דהוי כשאר חוב ממוני או שמא יורדין לנכסיו כדי שיקיים המצווה?

בדבר זה וביאורו נחלקו רבותינו הראשונים והאחרונים (לא נפרט כאן את כל המו"מ אלא את עיקרי הדברים הנוגעים לנושא המאמר):

שיטת הרשב"א והנמוק"י

כתב הרשב"א בחידושו (סא:): "דלא יוצאה בדיינים לרדת לנכסיו קאמר, אלא שהוא מצווה להחזיר מדכתיב: "וחי אחיך עמך" ובמצוות עשה כופין אותו ומכין אותו עד שתצא נפשו". ראיית הרשב"א היא מהא דאמרו בגמרא דיורשי אדם שהלווה בריבית אין חייבים להחזיר אלא אם היא דבר המסויים ומשום כבוד

אביהם אבל מדינא א"צ להחזיר ולא כמו שאר חיובי ממון. אם כן, דין החזרת הממון נובע מחיוב המצווה להחזיר. בדברי הרשב"א הללו יש מקום לדון:

א. מהי הגדרת איסור ריבית לשיטתו

ב. מהי ראייתו מהא דאין הבנים חייבין להחזיר

הגדרת הרשב"א לריבית

נראה לי שאפשר לומר דהרשב"א סובר כדעת הגאונים והריטב"א דריבית היא מצווה לשמיים ואינה ממון. הוכחה לדבר נמצא בלשון הרשב"א שכתב: "אלא ודאי כדאמרן דליכא אלא מצוות עשה דוחי אחיך עמך" ועוד מכך דחילק בין גזל לריבית (ואח"כ ראיתי שהאבנ"ז כתב כן להדיא ביו"ד ברית אחים סימן קסח, ב).

ראיית הרשב"א

הרשב"א כתב דאין שיעבוד נכסים בריבית וראייתו מהא דהגמרא אומרת ד'אין הבנים חייבים להחזיר אלא מפני כבוד אביהן'. כלומר: לולי הטעם של כבוד אביהן אין עליהם שום חיוב להחזיר, ואם היה שיעבוד נכסים על הריבית הם היו מחוייבים להחזיר מדינא. אומנם, על ראייתו של הרשב"א דנו והקשו גדולי האחרונים ונביא את עיקר דבריהם.

דעת המחנה אפרים

המחנה אפרים (בסימן א מריבית) האריך להוכיח דהרי"ף, הרמב"ם והרא"ש חולקים ע"ז וסוברים שאף אם נאמר דהחיוב להחזיר הריבית הוא רק מדין מצוות עשה ד'וחי אחיך עמך', אפ"ה יורדין לנכסיו מדין כפייה. מדוע? מאחר "דעד שאתה כופהו בגופו כפהו בממונו". המחנ"א כתב להוכיח כן משאר מצוות עשה כמו צדקה ות"ת דבניו דבהם אין בעיקרם שיעבוד על נכסיו ואפילו הכי יורדין לנכסיו מאחר "דעד שאתה כופהו בגופו - כפהו בממונו". כלומר: נכפה עליו שיקיים המצווה ע"י הירידה לנכסיו.⁶

תירוץ האבני נזר לראיית הרשב"א

האבני נזר הקשה (יו"ד ברית אחים קס"ח אות ד', וכן כתב כעין זה בחידושי ר' שמואל ב"מ סימן כ"ז) על ראיית הרשב"א, דהא דאין הבנים חייבים להחזיר אינה ראייה דלא נחתינן לנכסיה, דהרי מצוות החזרת ריבית ד"וחי אחיך עמך" היא על המלווה, וכשמת המלווה הוא נעשה חופשי מן המצוות וממילא יפקע שיעבוד נכסיו. מאחר דאזל מצוותו - אזל שיעבוד נכסים, ואינו דומה למצוות פדיון הבן ששם השיעבוד ממשיך גם לאחר מיתת האב, דהתם אינה אלא מצוות הבן על האב ותליא בבן, רק דהאב ונכסיו משועבדים לה, וממילא ישאר השיעבוד לאחר מיתת האב

6 ובאמת הקצוה"ח בסימן ל"ט תמה מדוע בצדקה יורדים לנכסיו ובריבית לא יורדים לנכסיו, ועיין בחו"ד (קסא) שתירץ דבצדקה איכא גם לאוין להפרישו מהן, משא"כ בריבית שכבר עבר הלאוין. ועיין בנחל יצחק בדין שיעבודא דאורייתא (סימן ב' ענף א') במה שהאריך לבאר בזה.

דהמצווה עדיין קיימת. ועוד, דהרי הגמרא דורשת על הפסוק: "וחי אחיך עמך" תחזיר לו כדי שיחיה עמך, וזה שייך בחיי האב המלווה. בסוף דבריו סיכם האבנ"ז שמסקנתו היא דירודין לנכסיו (וכעין זה כתב הדגול מרבבה יו"ד סימן קסא, ו⁷ והוסיף להוכיח מרבנו ירוחם דהמקדש בריבית אינה מקודשת, אלמא נשתעבדה.

שיטת רש"י

כתב רש"י בסוגיא (סא: ד"ה ריבית קצוצה): "וכופין אותו ב"ד להחזיר אם תובעו בחייו". משמע מדברי רש"י דריבית יוצאה בדיינים רק אם תבע הלווה את המלווה, אך אם לא תבע אין ב"ד מתערבין. וכן דייק הט"ז (יו"ד קסא, ס"ק ה וכן בחו"מ ט ס"ק א).

גדולי האחרונים דנו בדברי רש"י (עיין שם בתומים, בקצות, בנתיבות ובשער המשפט שם). בנתי"מ (שם) כתב על זה דלגאונים דסבירא להו דלא מהני מחילה בריבית ודאי לא בעי תביעה אלא צריך לומר דרש"י ומאן דסבירא ליה דבעי תביעה ודאי סובר כשיטת הרמב"ם דמהני מחילה בריבית וכל שלא תבע חשיב כמוחל. לפ"ז צ"ל דגם ס"ל דהוי כשאר דיני ממונות וא"כ סבירא ליה לרש"י דריבית נובע מדיני ממונות.⁸

7 הג"ר שקאפ (בשער ה' פרק ב') כתב דאין טעם זה מספיק ומשם פתח בביאור שחלקים מדבריו הובאו כאן.

8 עיין באבני נזר (יו"ד קסט) דכתב דרש"י לא התכוון לומר כן להלכה, אך בשו"ת מהרש"ם (ח"ב יו"ד סימן רכ"ח) כתב לקיים דברי רש"י והט"ז להלכה.

שיטת החינוך

כתב בספר החינוך (מצווה שמג) דהא דריבית קצוצה (להלן גם: ר"ק) יוצאה בדינין פירושה הוא שבי"ד יורדין לנכסי המלווה ומוציאין ממנו כמו בגזילות וחבלות.⁹

דעת הרמב"ם

כתב הרמב"ם (מלווה ולוה ד, ג) דריבית קצוצה יוצאה בדיינים: "ומוציאין מן המלווה ומחזירין ללווה". בלשון זו של הרמב"ם יש לשאול: מדוע אחרי שאמר שר"ק יוצאה בדיינים חזר לומר דמוציאין מן המלווה ונותנין ללוה? ונלע"ד דאולי בא הרמב"ם לרמוז לנו בזה דאין כוונתו כסברת הרשב"א (דריבית מצווה ואינה ממון) אלא כוונתו היא דיורדין לנכסיו ונותנין ללווה.

הוכחה נוספת בדעת הרמב"ם היא מהא דלא מנה בספר המצוות את המצווה להחזיר ריבית מהפסוק: "וחי אחיך עמך", והרמב"ן (בשכחת העשין י"ז) מנאה, וביאר המגילת אסתר דהא דהרמב"ם לא מנאה הוא משום דס"ל דהוי מצווה אחת עם החזרת הגזילה, כלומר דהרמב"ם סבירא ליה דהוי חוב ממוני כגזל ולפי"ז יורדין לנכסיו. וכן כתב באבני נזר (יו"ד קס"ח).

9 ועיין בשיעורי ר' שמואל במה שביאר בדעת החינוך.

פסיקת השו"ע

שו"ע (יו"ד קסא, ה) פסק כדעת הרשב"א דר"ק יוצאה בדיינים אבל אין יורדיו לנכסיו. ולפי מה שנתבאר בסוגיא הקודמת דהשו"ע פסק כרמב"ם דמהני מחילה בריבית והוי כשאר ממון הרי שנראה שישנה סתירה בדעת השו"ע שכאן פסק כסברת הרשב"א (דהוכחנו שסובר כריטב"א דהוי חוב לשמיים ולא תועיל מחילה), כך גם הקשה האבני נזר ונשאר בצ"ע על סתירה זו.¹⁰

ספק ריבית ביד המלווה

מה הדין במקרה בו יש ביד המלווה דבר שאנו מסופקים בו אם יש לו דין ריבית קצוצה, האם נתייחס אליו כספק איסור שדינו לחומרא ונוציא מיד המלווה, או שמא נתייחס לו כספק ממון שדינו לקולא ולא נוציאו מיד המלווה?

כתב הש"ך (בסימן קע"ז בסוף ס"ק ס"ח) בהא דהוי ספיקא דדינא או מחלוקת הפוסקים, דהמהרשד"ם כתב דהוי ספק איסור ואזלינן לחומרא ומפקינן מיד המלווה, אך המהר"א ששון חולק עליו וסבירא ליה דהוי ספק ממון ואזלינן לקולא ומשאירים ביד המלווה.

האבני נזר (יו"ד ברית אחים קנ"ה ב'–ד') ביאר דיסוד מחלוקתם תלוי במחלוקת הריטב"א והרמב"ם, דהמהרשד"ם ס"ל כריטב"א והגאונים דריבית הוי איסור לשמיים ולא תועיל בה מחילה,

10 ובספר חלקת בנימין תירץ דלשו"ע ריבית הוי איסור לשמיים ומ"מ מהני ביה מחילה, אך במחכ"ת זה קצת קשה דמלשון מרן בק"ס נראה ברור דמשווה ריבית לשאר גזל ומשמע דפוסק כרמב"ם והרא"ש וכן כתב הבה"ט, וצ"ע.

והמהר"א ששון סבירא ליה כרמב"ם דהוי איסור ממוני (עיין שו"ת חת"ס יו"ד רמ"א בענייני ספק ממון ואיסור).

ומסברא היה מקום לחלק בין גזל לריבית דממון וגזל ניתן למחילה וריבית לא ניתן למחילה, שהרי התורה אסרה ריבית, אפילו מדעתו, והחשיבתה למחילה באונס שלא נחשבת למחילה. אך אין לומר כן דכל זה הוא לגבי מחילה דלפני פירעון אך לגבי מחילה דלאחר פירעון השו"ע ס"ל דמועילה, וא"כ הוי בדיוק כמו גזל דבעת הגזל הוי אונס ולאחר הגזל הוי מחילה ברצון ודעת.¹¹

הגר"ש שקאפ (שערי יושר, שער ה', פרק כ"ה ד"ה אמנס) תמה תחילה על דברי הנתיבות הנ"ל וכתב דהוי ספק כמו ספק חלב וכד' (ובזה הגר"ש לשיטתו כמו שכתב בפרקים ב' וה') אך לבסוף כתב שיש לומר דבכל ספק ריבית פטור מלהחזיר דהרי הגמרא (סא.) משווה בין ריבית לגזל, כלומר שאיסור ריבית הוא מאיסורי ממונות (כעין מש"כ באבנ"ז) וכן הסיק להכריע דריבית הוי אביזרייהו דגזל.¹²

נמצא, כי בדברי הראשונים ישנן שלוש תפיסות מרכזיות לגבי ריבית:

- א. שיטת הרמב"ם דהוי מדין ממון וכ"נ גם דעת רש"י.
- ב. למאירי ולפרישה נראה דהוא גם ממון וגם איסור.
- ג. לשיטת הגאונים, הרשב"א והריטב"א הוי איסור לשמיים כחלב.

11 עיין בנתיח"מ בדיני תפיסה ס"ק ב' שהתייחס לדברי השי"ך והכריע דספק ריבית הוי ספק ממון.

12 וצ"ע, דלפ"ז נראה דחזר בו מהיסודות שכתב בפרקים ב' ד' וה' דריבית הוי איסור לשמיים כריטב"א.

אך בדעת השו"ע עדיין קשה, שנראה שפסק כסברות סותרות: מצד אחד פסק שריבית ניתנת למחילה לאחר פירעון, אך בסימן שאח"כ כתב דאין יורדין לנכסי המלווה. ולענ"ד נראה לדחוק ולתרוץ סברת השו"ע בכמה אופנים:

א. שמא סובר השו"ע שבאמת לצד הלוח הריבית היא כעין חוב ממוני, ויש לו זכות לקבל את ממונו חזרה, וממילא יכול, ע"י מחילה, לוותר על זכות זו, אך כלפי המלווה זכות זו מתבטאת במצווה: "וחי אחיך עמך", וממילא תנאי הכפייה המופנים כלפיו הינם כשאר מצוות עשה ע"י מלקות (ולכן לא יורדים לנכסיו). אומנם בשונה משאר מצוות עשה, מצווה זו קיימת רק כאשר הלוח רוצה לקבל את ממונו, כעין צדקה (ואולי אפשר לומר שסובר כשיטת המאירי שבריבית יש גם חוב ממוני וגם פן איסורי).

ב. השו"ע סובר שבאמת ריבית אינו חוב ממוני אלא ככל מצוות עשה, רק שאינו מצווה להחזיר הריבית כאשר הלוח אינו מעוניין, כלומר שמכח מצוות "וחי אחיך עמך" ריבית תלויה ברצון הלוח.

הקושי בתירוץ השני

השו"ע (קס, ה) כותב במפורשי: "מועלת מעילה לפוטרו כמו בכל גזל". אם כן, השו"ע הסביר שריבית הינה מדין גזל. אומנם לפי התירוץ הראשון ניתן לדחוק בלשון זו ולומר שמשמעותה שכשם שהנגזל יכול למחול על הגזל כך הלוח יכול למחול על הריבית.

שני צדדים בריבית

- א. לצד אחד אפשר לומר דריבית הוא לכאורה דבר הגיוני וצודק לפי השכל, אחר דהמלווה מסתכן בהלוואתו ונחסר כסף למשך כמה זמן ועבור הסיכון וחסרון הממון הזמני הוא מקבל שכר, ואעפ"כ השי"ת ציווה להלוות ליהודי באמונה והוסיף ואסר את הריבית כשם שאסר את החלב ואת הכלאים.
- ב. לצד השני ניתן לומר שלא נתחדש כאן איסור כחלב, אלא שהתורה ירדה לדעת בני אדם דהסכמת הלווה בזה נעשית באונס והוא לא עושה זאת מדעת גמורה, וקראה להלוואה כזאת "נשך" כנשיכת נחש.¹³

למסקנה נראה שלא ניתן להבין דעה חד-משמעית בדעת השו"ע.

13 כך ביאר בשערי יושר (שער ה' פרק כ"ה בסופו) וז"ל:

אלא העניין דהתורה ירדה לדעת בני אדם שההשתעבדות לקבל על עצמו ריבית קצוצה, אף שהלווה עושה ברצון, הוא רצון טועים וכנעשה שלא מדעת, שהוא בעצמו אינו מבין איך שהוא מפסיד לעצמו על ידיך נשך ותרבית. ומהאי טעמא קראה תורה עניין זה בשם 'נשך' כנשיכת נחש, שלפי שעה הוא כאב קל ואחריתו סכנת מוות, ומהאי טעמא אסרה תורה עניין זה. שאע"פ שעל פי תורת המשפטים אין כאן גזל שמדעתיה עביד, אבל בפנימיות העניין יהיה בזה תמצית גזל. וגם להלווה אסרה תורה שלא להאכיל גזילה למלווה... ומהאי טעמא אם מחל הלווה, אח"כ את תביעת חזרת הריבית, י"ל כיוון דעכשיו אינה מעשה של פריעת ריבית, אלא מחילת דמים בעלמא, באופן שאם היה גזל ממש מותר, ממילא הותר גם איסור זה, שעיקרו הוא משום גזל.